

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/40-42

Aynur Qələndər qızı Mustafayeva

Bakı Dövlət Universiteti

aynur.mustafa@inbox.ru

MİRZƏ CƏLİLİN YARADICILIĞINDA KAMİL İNSAN OBRAZI

Açar sözlər: Mirzə Cəlil, İskəndər, Rind və Zahid, Məcənnun

Key words: Mirza Jalil, Iskender, Rind and Zahid, Mejnun

Ключевые слова: Мирза Джалил, Искендер, Ринд и Захид, Меджнун

Mirzə Cəlilin yaradıcılığının başqa sahələri kimi, dramaturgiyası da yeni-yeni tədqiqat əsərləri yazmaq üçün zəngin material verən bir xəzinədir. Onun dramaturgiyasının şah əsəri “Ölülər”dir. M. İbrahimov qeyd edir ki, “Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri din, mövhumat və feodal həyat tərzini əleyhinə mübarizəsini əks edən bir əsərdir. Azərbaycan ədəbiyyatında istər inqilaba qədər və istərsə də ondan sonra mövhumat əleyhinə yazılmış əsərlər içərisində “Ölülər” qədər güclü klassik əsər yoxdur”. (4, s.138) Amma onu da qeyd etməliyik ki, bu əsəri təkcə dini mövhumatın ifşasına həsr olunmuş bir əsər kimi şərh etmək doğru deyil. Çünki əsərdə toxunulan problemlər ailə, əxlaq, kəbin, təhsil, tərbiyə, qadın hüququ məsələlərindən tutmuş, milli şüurumuzun və ictimai həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir.

Firidun Hüseynov “Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər” monoqrafiyasında qeyd edir ki, “Ölülər” janra komediya olsa da, ictimai məzmun və ideyasına görə faciədir. (3, s.107) Fikrimizcə, “Ölülər” əsərini komediya hesab etmək düzgün olmaz. Bu əsər məzmun və ideyası ilə yanaşı, elə janra da faciədir.

Mirzə Cəlil İskəndər obrazını yaratmaqla göstərir ki, “ölülər aləmi”ndə həqiqətə, sağlam şüura yer yoxdur. Lakin bunu təkcə XIX əsrdə deyil, eyni zamanda XIV əsrdə Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” əsərində İstəxr şahı Şapurun simasında da görürük. Sanki onun sarayı Şeyx Nəsrullah və həmin cəmiyyətin əksidir. Belə ki, onun sarayı da fitnə-fəsad yuvasıdır. İskəndərin yaşadığı cəmiyyətdəki kimi burada da ağıl və düşüncənin yeri dar, yalan və hiylənin meydanı genişdir.

M. İbrahimov öz monoqrafiyasında düşündürücü bir sualla çıxış edir, əslində isə elə o sualın içərisində cavabı da verir: “Bəs necə olur ki, yüzlərlə yeyən, içən, hərəkət edən, düşünən, özlərini ağıllı hesab edən (təbii ki, M. İbrahimov bu sözləri istehza ilə qələmə alıb. Axı əsl ölülər düşünə bilməzlər! –A.M) yekə-yekə adamlar “ölülərin dirilməsi” kimi axmaq, mənasız bir şeyə inanır, həm də belə heyrat ediləcək bir şəkildə aldanırlar”. (4, s.138) Mirzə Cəlil isə bu suala cavabı “ölülər dünyası”nın, daxili cəhalətin içərisində, daxili çürüklüyündə axtarır göstərir.

Pyesin ideyası sovet dönəmində bir çox ədəbiyyatlarda dinə, mövhumata qarşı mübarizə kimi qeyd olunsa da, ədib İskəndər obrazını yaratmaqla əsl və ən vacib ideyanı oxucuya çatdırmaq istəyib: **həyat, varlıq və həqiqət!**

Əsərdə həzin bir kədər də vardır. Bu kədər Nazlı və yüzlərlə Nazlı kimi namuslu, istedadlı gənclərin ölülər aləminin cəhalət içərisində boğulub getməsindən doğur.

İskəndərin valideynləri özlərini bədbəxt hesab edirlər ki, o, mömin, başaşağı, dinpərəst deyil, haqq yolundan azmışdır. Lakin heç kim başa düşmür ki, İskəndər elə haqq yolunun yolçusudur. Anasının sadəlvahlılığını görüb, dərin kədər duyğusu ilə “yazıq ana” deməsi, doqquz yaşlı Nazlıya şeyxə siğə etmək istəyən atasını “dəli” adlandıraraq tənqid etməsi İskəndərin onlara olan ürək yanğısından irəli gəlir. O heç də boş-boş dolaşmaq və içki içməklə gününü keçirmir, İskəndər hərəkət etmək, fəaliyyət göstərmək, yaratmaq üçün çırpınan bir ruha malikdir. Onun ilk, əsas fəaliyyəti odur ki, “ölülər aləmi”nə tabe olmur. İkinci fəaliyyəti isə odur ki, bu aləmə qarşı mübarizə aparır.

F. Hüseynov İskəndər obrazından danışarkən qeyd edir ki, “bütün səhnələrdə yaramazlıqları izləyən, şeyx Nəsrullahın sözü ilə işi arasındakı dərin uçurumu görüb göstərən, avam camaata həqiqəti anlatmağa çalışan İskəndər həm təkdir, həm də hakim feodal adətləri və islam zehniyyəti qarşısında zəif və gücsüzdür”. (3, s.111) Tədqiqatçının fikri müəyyən qədər doğru olsa da, birtərəfli səslənir. İskəndəri zəif və gücsüz adlandırmaq doğru deyil. Əgər o, gücsüz olsaydı, bütün cəmiyyətə qarşı mübarizə apara bilməzdi. O, tək idi, lakin gücsüz deyildi.

“Ölülər” pyesi səhnəyə ilk dəfə qoyulanda İskəndər haqqında çox yanlış mülahizələr irəli sürmüşlər. Onu gah yalançı, duyğusuz, cani, gah da xalqı elmdən uzaqlaşdıran, bütün elmi, maarifi, onun əsl mənə və əhəmiyyətini məhv edən sərəsm adlandırmışlar. Ədəbin dramaturgiyasının şah əsərinin əsas qəhrəmanı İskəndər haqqında belə əsassız ittihamlar Mirzə Cəlilin elminə, düşüncəsinə zərbə vurmaqdan başqa bir şey deyildi. Onu da nəzərə almalıyıq ki, o lüzumsuz sözləri irəli sürənlər elə Şeyx Nəsrullah kimilərdir. Lakin bu

yanlış ittihamlar çox çəkməmişdir. X.Əlimirzəyevin də öz kitabında qeyd etdiyi kimi, “40-cı illərdən başlayaraq M. İbrahimov, Mir Cəlil, Ə. Şərif, Ə. Sultanlı, C. Cəfərov, C. Xəndan və b. görkəmli tədqiqatçılar öz məqalə və kitablarında İskəndər haqqında yanlış mülahizələrə son qoymuş, daha düzgün fikirlər irəli sürmüşlər”. (1, s. 109)

Mirzə Cəlilin “Ölülər” əsəri ilə Füzulinin “Rind və Zahid” əsəri arasında oxşar cəhətlər var. Mir Cəlil Paşayev “Füzuli sənətkarlığı” adlı monoqrafiyasında “Rind və Zahid” əsərindən danışarkən ilk cümləsi bu olur: “Cəmiyyət tarixi boyu həmişə iki bir-birinə zidd qüvvələrin, qara və işıqlı qüvvələrin mübarizəsindən ibarət olmuşdur”. (5, s.158) Bu cümləni bütün cəmiyyət tarixinə aid etdiyimiz kimi, “Ölülər” əsərinə də aid edə bilərik. İskəndər işıqlı, Şeyx Nəsrullah qaranlıq qüvvəni təmsil edir.

“Özünü zahid adlandıran və “təqva şüar edən” adamlar adətən həyat və həqiqət hissini itirmiş, mövhumata, xuravata qapılmış adamlar olduğundan xalq arasında heç bir hörmət və rəğbət qazana bilməmişlər”. (5, s.159) Füzulinin dövründə xuravata, mövhumata qapılan insanlar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmirdisə, Mirzə Cəlilin dövründə isə elə cəmiyyətin özü mövhumat içində boğulurdu.

“Rind və Zahid” əsərində Zahid Rindi məscidə ibadət etməyə dəvət edəndə Rind imtina edir. Füzuli bununla dini ehkamlara qarşı çıxmır. Rindin məscidə daxil olmaq istəməməsinin səbəbi o idi ki, ora Allahın evidirsə, deməli kamil insanların məqamıdır. Rind orada ibadət edənlərin də kamil, yaxud riyakar olduğunu bilmirdi. Füzuli bu məqamı qələmə almaqla oxucuya çatdırmaq istəyir ki, məsciddə ibadət edənlərin hamısı daxilən də Allaha ibadət edirlərmi?!

Mirzə Cəlil də Şeyx Nəsrullah obrazı ilə İslam dinini inkar etmir, din pərdəsi altında öz işini görən riyakar, hiyləgər insanları tənqid edirdi. Şeyx Nəsrullaha inananların da çoxu namaz qılıb ibadət edənlər idi. Amma onlarda da daxili ibadət yox idi. Bu yalnız İskəndərdə idi. İskəndər də Rind kimi mey içib başqa aləmi görür və öz ailəsini bataqlıqdan çıxarmağa çalışır.

İskəndər bu cəmiyyəti qəbul etmir və ona qarşı çıxır. İskəndərin bu xüsusiyyəti qismən Məcnun obrazını xatırladır. Məcnunla İskəndərin oxşar cəhəti o idi ki, hər ikisi yaşadığı cəmiyyətin tələb etdiyi qayda-qanunları qəbul etmirdi, onların təsiri altında yaşamağı inkar edirdi. Yəni, hər iki obraz mühitin danlağından çəkinməyərək mübarizə aparır: Məcnun sevgi uğrunda, İskəndər isə cəhalətə qarşı. Fərqli cəhəti isə o idi ki, Məcnun cəmiyyətdən uzaqlaşmış səhraya gedir, İskəndər isə cəmiyyətin içində qalaraq ona qarşı mübarizə aparırdı.

İskəndər, Rind və Məcnun həyata adi şəkildə baxıb cəmiyyətləşmirlər. Onların hər üçü başqa düşüncənin sahibidirlər. Onlar həyata mənə, həqiqət nöqteyi-nəzəri ilə baxmağı bacarırlar.

Rindin meyخانəyə girib əsl həqiqəti görməsi və İskəndərin də içki içib həqiqəti görüb və söyləməsi, insanları cəhalət yuxusundan ayıtmaq istəyi arasında möhkəm bağı görürük. Belə ki, Zahid Rində abad olan bir binanı izah etməyə çalışarkən buranın meyخانə, “şeytan yuvası” olduğunu qeyd edir. Rind içəri daxil olanda orada əyləşən qoca nurani kişidən suallarına cavab tapır. Qoca Rində “sən əsl həqiqətdən xəbərsizsən” dedikdə əsərin ən vacib ideyası ortaya çıxır. Burada içilən şərab ağılı başdan çıxartmır. Rind saqının gətirdiyi şərabı içərək bir növ özünün ariflik istedadını kəşf edir, qara pərdə gözündən qalxır, artıq o mövcud aləmi yox, yeni bir aləmi görür. Hər kəs bilir ki, Rində verilən şərab vəhdəti-vücut şərabıdır. Bəs İskəndərin içdiyi mey də vəhdət şərabı idimi? X. Əlimirzəyev, F. Hüseynov, M. İbrahimov və digər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, İskəndər heç vaxt ayıq başla o sözləri söyləyə bilməzdi, elə buna görə sərxoşluq onda rəmzi xarakter daşıyır. Fikrimizcə, İskəndərdə sərxoşluq rəmzi deyildi. O, heç sərxoş da deyildi. Əsl sərxoşlar şeyxə uyub qızlarını ona siğə edən cahil insanlar idi. İskəndərin içdiyi içki vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə əsaslanırdı. Əgər Füzulinin əsəri başdan-ayağa təsəvvüfdən ibarət idisə, Mirzə Cəlilin tənqidi realizmin bir nümunəsi olan bu əsərində təsəvvüfün izlərini İskəndərin simasında görürük. Təsəvvüf yalnız romantik yazıçıların yox, realist yazıçıların da əsərlərində ola bilər. Necə ki, romantiklərin yaradıcılığı real gerçəklikdən, realistlərin əsərləri isə bədii xəyaldan, romantikadan uzaq deyildir. Xəlil Əlimirzəyev də yazır ki, “hər iki metoda məxsus sənətkarların yaradıcılığında romantizm ilə realizm həmişə vəhdətdə, müştərək şəkildə meydana çıxır, təzahür edir”. (2, s.383)

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Mirzə Cəlilin yaratdığı İskəndər obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında kamil insan obrazıdır. Əgər təsəvvüf ədəbiyyatında bu məqama Məcnun çatırsa, Mirzə Cəlil realizmində İskəndər həmin zirvəyə çatır.

Ədəbiyyat:

1. Əlimirzəyev X.A. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 684 s.
2. Əlimirzəyev X.A. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: "Nurlan", 2008, 432 s.
3. Hüseynov F.C. Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər, Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
4. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1957, 214 s.
5. Paşayev M. C. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 270 s.

A miracle of humanity in creation of Mirza Jalil

Summary

Jalil Mammadguluzadeh, who is also known as a dramatist in the history of our literary literacy, is in the history of our public opinion, and has been an artist who has lived in a new style, with advanced, democratic ideas. The struggle of this work has shown that this work actually played a great revolutionary role in the struggle against the spiritual, evolution of our people, and at the same time completely satisfied the expectations of progressive intellectuals.

Образ совершенного человека в творчестве Мирза Джалиля

Резюме

Джалил Мамедгулузаде, который также известен как драматург в истории нашей литературной грамотности, вошел в историю нашего общественного мнения. Он жил передовыми, демократическими идеями и боролся за них. История показала, что эта работа действительно сыграла большую революционную роль в борьбе за развитие, эволюцию и процветание нашего народа и в то же время полностью оправдала ожидания прогрессивно мыслящих людей.

Rəyçi: dos. L.Əliyeva